

MACHT, MENINGEN EN NA-APERS

Leesexemplaar

MACHT, MENINGEN EN NA-APERS

Thema's uit de sociale psychologie

VERA HOORENS

Pelckmans Pro

© 2016, Vera Hoorens en Pelckmans Pro
Pelckmans Pro maakt deel uit van Pelckmans uitgevers nv
(www.pelckmansuitgevers.be, Brasschaatsteenweg 308, 2920 Kalmthout,
België)

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande en schriftelijke toestemming van de uitgever, behalve in geval van wettelijke uitzondering. Informatie over kopieerrechten en de wetgeving met betrekking tot de reproductie vindt u op www.reprobel.be.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored or made public by any means whatsoever, whether electronic or mechanical, without prior permission in writing from the publisher.

Omslagontwerp: Pjotr
Zetwerk: Crius Group
Foto's: Met dank aan Jeroen Lemaitre, animauxspeciaux.be
Cartoons: Dominique Deckmyn

ISBN 978 94 6337 032 5
D/2016/13955/4
NUR 775

pelckmanspro.be
pelckmanspro.nl

 Pelckmans Pro

Inhoud

Woord vooraf	9
Inleiding	11
Wat is sociale psychologie?	11
Doel en inhoud van dit boek	20
Literatuur	23
Hoofdstuk 1	
Methodes van sociaalpsychologisch onderzoek	25
Observatie	26
Zelfbeschrijvingen	27
Correlationeel onderzoek	36
Het experiment	38
De empirische cirkel	53
Slotbeschouwing	57
Literatuur	58
Hoofdstuk 2	
De psychologische betekenis van macht en onmacht	61
Beheersen en beheerst worden: instrumenteel leren	62
Macht als middel en doel-op-zich: een lastig te onderzoeken kwestie	79
Het fijne van macht	86
De gevolgen van onmacht	97
Autosociale en sociale macht als communicerende vaten	112
Macht en onmacht in het 'ware leven'	114
Slotbeschouwing	123
Literatuur	126
Hoofdstuk 3	
Sociale invloed	131
De invloed van de aanwezigheid van anderen	132
Impliciete sociale invloed: meerderheidsinvloed	156
Impliciete sociale invloed: minderheidsinvloed	165
Expliciete sociale invloed: het inwilligen van verzoeken	171
Impliciete en expliciete invloed: fundamenteel verschillend?	214

Slotbeschouwing	216
Literatuur	217
Hoofdstuk 4	
Attitudes	221
De (voorspellende waarde van) metingen van attitudes	223
De vorming van attitudes	236
Attitudeverandering via gedragsverandering	257
Slotbeschouwing	276
Literatuur	276
Hoofdstuk 5	
Stereotypes	281
Wat zijn stereotypes?	281
Hoe zijn stereotypes te meten?	284
Waar komen stereotypes vandaan?	286
Stereotypes en de verwerking van informatie over personen	289
Stereotypes bepalen mee hoe we mensen beoordelen	297
Stereotypes bepalen mee overt gedrag	300
Wanneer beïnvloeden stereotypes informatieverwerking, oordelen en gedrag?	304
Stereotypes houden zichzelf in stand	316
Hoe kunnen stereotypes veranderen?	325
Slotbeschouwing	326
Literatuur	328
Hoofdstuk 6	
Agressief gedrag	331
Hoe valt agressief gedrag te bestuderen?	335
De freudiaanse visie op agressie	343
De frustratie-agressie hypothese	346
Provocatie en agressie	349
Agressie, macht en onmacht	362
Het 'General Aggression Model' en computerspellen	368
Slotbeschouwing	383
Literatuur	384
Hoofdstuk 7	
Altruïstisch gedrag	389
De definitie van altruïstisch gedrag	390

Inhoud

Methodologie van onderzoek over altruïsme	391
De 'altruïstische intentie' en de beoordeling van gedrag	391
Waarom helpen mensen?	395
Slotbeschouwing	418
Literatuur	420
Hoofdstuk 8	
Sociale vergelijking	423
De sociale vergelijkingstheorie, geformuleerd door Festinger	424
Kritische evaluatie van de theorie van de sociale vergelijking	428
Een rekbare theorie?	441
Slotbeschouwing	451
Literatuur	452
Slotwoord	455
Index	461

Woord vooraf

Dit boek is bedoeld als studiemateriaal voor studenten in het hoger onderwijs, maar is ook geschikt voor al wie kennis wil maken met de sociale psychologie. Het doel is lezers een manier van denken bij te brengen, liever dan een staalkaart te bieden van alle vragen die sociaal psychologen zich kunnen stellen of van het meest spectaculaire of hippe onderzoek van de laatste jaren. Deze keuze heeft vanzelfsprekend implicaties voor de inhoud. Dit boek verschilt daardoor van andere, meer traditionele studieboeken sociale psychologie. Deze implicaties en verschillen komen in de inleiding systematisch aan bod.

De citaten aan het begin van de hoofdstukken zijn vrije vertalingen van citaten van denkers en kunstenaars. Ze dienen als prikkel om verder te denken, en mogen niet worden opgevat als een samenvatting van het hoofdstuk.

Het boek is gegroeid uit vijftientig jaar onderwijs- en onderzoek aan diverse universiteiten, vooral in Nederland en Vlaanderen. Ik dank de studenten die mij met hun vragen aangemoedigd hebben om mijn visie steeds duidelijker uit te leggen. Niet zelden hebben hun vragen mijn denken beïnvloed en mijn onderzoek geïnspireerd. Veel mensen hebben constructieve feedback en suggesties gegeven bij voorlopige versies van deze tekst. Ik dank vooral Joeri Wielandts, tot het academiejaar 2015-2016 studie-ondersteuner bij de Faculteit Sociale Wetenschappen van de KU Leuven. De studenten communicatiewetenschappen, sociale en politieke wetenschappen, psychologie, en logopedie en audiologische wetenschappen die hun mening met mij gedeeld hebben zijn met te veel om ze allemaal bij naam te noemen, maar één van hen – Fran Vanfleteren – dank ik in het bijzonder voor haar gedetailleerde lijst opmerkingen. Mijn uitgever Nancy Derboven dank ik voor haar aanmoediging om dit boek te schrijven. Ze gaf me een heerlijk stevig alibi om vrijuit te doen wat ik het liefst doe: het wonderlijke van mijn vakgebied uitleggen in een taal die mijn studenten goed begrijpen. Ingi Avermaete dank ik voor haar nauwgezette redactie en het respect voor de tekst dat ze daarbij aan de dag legde. Jeroen Lemaitre van Animaux Speciaux: veel dank voor de prachtige foto's op het omslagontwerp! Verder dank ik iedereen bij Pelckmans Pro voor hun bijdrage aan het avontuur van dit boek. Ik dank ook mijn leermeester Jozef Maria Nuttin Jr., die mij geïnspireerd heeft met de liefde voor de sociale psychologie en me geleerd heeft hoe belangrijk het is om studenten al vanaf hun eerste inleidende colleges deelgenoot te maken van een eigen visie.

Mijn vader Oswald Hoorens heeft er samen met mijn moeder Elisabeth Demuzere (1938-2010) voor gezorgd dat ik destijds zelf kennis kon maken met de sociale psychologie. Pa, ik draag dit boek aan jou op.

Alle opmerkingen en suggesties over de inhoud en/of de vorm blijven welkom bij Vera. Hoorens@kuleuven.be.

Inleiding

Onze levens zijn door duizend onzichtbare draden met elkaar verbonden.

Herman Melville (1819-1891)

Wat is sociale psychologie?

Bepalen de emoties van de mensen om ons heen hoe wij ons zelf voelen?
Wanneer zijn we bereid om anderen in noodsituaties te helpen, en wanneer niet?

Presteren we beter of slechter in aanwezigheid van anderen?

In welke mate laten we ons leiden door de mening of de bevelen van anderen?

Welke factoren bepalen mee of mensen zich agressief tegenover elkaar gedragen?

Hoe vormen we ons een indruk over anderen? Hoe vormen we een zelfbeeld?

Hoe komt het dat we vooroordelen koesteren en hoe bepaalt dat ons gedrag? En zijn we *au fond* allemaal machtswellustelingen?

Sociaal psychologen bestuderen deze en andere vragen. Algemeen geformuleerd is de sociale psychologie het deelgebied van de psychologie dat zich bezighoudt met sociale invloeden op individueel gedrag en met gedrag van individuen met, voor, over of tegen elkaar. Onder 'gedrag' vallen zowel coverte als overte gedragingen. Coverte gedragingen zijn gedragingen die de handelende persoon zelf kan waarnemen, maar andere mensen niet. Hiertoe behoren denkprocessen, affectieve toestanden (gevoelens, stemmingen), motivaties (voorkeuren, afkeren) en percepties van interne en externe toestanden. Overte gedragingen zijn gedragingen die niet alleen de handelende persoon zelf maar ook anderen kunnen waarnemen.

Zoals alle gedragswetenschappen streeft de sociale psychologie er niet alleen naar gedrag zo correct mogelijk te beschrijven, maar het ook te verklaren en de gevolgen ervan aan te geven. De bestudeerde *oorzaken en gevolgen* kunnen zowel van niet-sociale als van sociale aard zijn. Sommige

thema's uit de sociale psychologie worden ook door andere psychologische disciplines bestudeerd. Cognitiepsychologen bestuderen bijvoorbeeld ook denkprocessen. Het verschil zit hierin, dat sociaal psychologen vooral in dergelijke thema's geïnteresseerd zijn voor zover ofwel het bestudeerde gedrag zelf ofwel de bestudeerde mogelijke oorzaken en/of gevolgen van sociale aard zijn.

Sommige onderzoekers maken een onderscheid tussen fundamentele en toegepaste sociale psychologie. Onderzoekers die zich toelagen op de *fundamentele sociale psychologie* zoeken naar algemene principes van sociaal gedrag of van sociale invloeden op individueel gedrag. Zij doen 'fundamenteel' of 'theoriegericht' onderzoek. Onderzoekers die zich toelagen op de *toegepaste sociale psychologie* gebruiken de inzichten uit de fundamentele psychologie om maatschappelijke problemen of persoonlijke problemen van individuen te begrijpen en op te lossen, en ze onderzoeken of deze oplossingen het beoogde effect hebben zonder ongewenste neveneffecten op te leveren. Soms toetsen ze algemene principes in 'reallife' situaties als tussenstap tussen fundamentele kennis en het oplossen van problemen. Deze onderzoekers doen 'toegepast' of 'praktijkgericht' onderzoek. Sociaalpsychologische inzichten worden onder meer toegepast op economisch gedrag, gezondheidsgedrag en gedrag in organisaties.

Niet iedereen vindt het onderscheid tussen fundamentele en toegepaste sociale psychologie zinvol. Van sommige studies is meteen duidelijk of het om fundamenteel (theoriegericht) of om toegepast (praktijkgericht) onderzoek gaat (of om een toepassing van inzichten *tout court*), maar er zijn ook veel onderzoeken met zowel fundamentele als toegepaste aspecten. De wens om maatschappelijke problemen te begrijpen en op te lossen kan sociaal psychologen inspireren tot fundamenteel onderzoek. Omgekeerd is fundamenteel onderzoek vaak toepasbaar. Onderzoek gericht op het blootleggen van fundamentele principes kan in een 'toegepaste' context plaatsvinden. Sommige onderzoekers vinden de opdeling fundamenteel-toegepast onderzoek daarom onnodig en zelfs kunstmatig. Een grote figuur uit de sociale psychologie, Kurt Lewin (1890-1947), was zowel een belangrijk theoreticus als een maatschappelijk geëngageerde onderzoeker. Zijn uitspraken 'Niets is praktischer dan een goede theorie' en 'Geen actie zonder theorie, geen theorie zonder actie' illustreren hoe innig verbonden fundamenteel en toegepast onderzoek volgens hem moesten zijn.

Uitgangspunten van de sociale psychologie

Een uitgangspunt van de sociale psychologie is dat (sociaal) gedrag sterk beïnvloed wordt door de (sociale en niet-sociale) situatie waarin iemand zich hier-en-nu bevindt. Deze nadruk op situationele gedragsdeterminanten betekent niet dat er volgens sociaal psychologen geen genetische, of meer algemeen biologische factoren zijn die (sociaal) gedrag mee bepalen, of dat iemands leergeschiedenis, eventueel in samenspel met genetische factoren, niet tot vrij stabiele gedragspatronen kan leiden, dat iemands ontwikkelingsfase niet van invloed is op zijn of haar gedrag, of dat de bredere culturele context niet van invloed is op iemands gedrag. Die gedragsdeterminanten worden echter hoofdzakelijk bestudeerd in andere psychologische deeldisciplines, zoals de *differentiële psychologie* en de *psychodiagnostiek* (stabiele persoonskenmerken), de *biologische psychologie*, de *gedragsgenetica* en de *evolutionaire psychologie* (biologische determinanten van gedrag), de *ontwikkelingspsychologie* en de *culturele psychologie*.

Veel sociaal psychologen zijn daarnaast van mening dat *experimenteel onderzoek* bij uitstek geschikt is om causale relaties tussen vermeende oorzaken en gevolgen te toetsen (zie het hoofdstuk over onderzoeksmethodes voor een uitvoerige uitleg van de kenmerken van experimenteel onderzoek). Dat betekent hoegenaamd niet dat sociaal psychologen andere methodes afwijzen. Bij sommige thema's zijn experimenten praktisch onmogelijk of ethisch onwenselijk. Soms kiezen onderzoekers er bewust voor om gedrag in een 'natuurlijke' omgeving te observeren omdat dat voordelen biedt op het vlak van de ecologische validiteit (zie het hoofdstuk over onderzoeksmethodes voor uitleg over dit concept). Het komt dan voor dat ze een zogenaamd veldexperiment uitvoeren (een experiment dat in tegenstelling tot een laboratoriumexperiment niet in een speciaal voor onderzoek ingerichte ruimte plaatsvindt, maar in de gewone omgeving van de deelnemers), maar als ze dat niet mogelijk of niet wenselijk achten, observeren ze spontaan voorkomend gedrag. Wel is het waarschijnlijk redelijk te stellen dat veld- of laboratoriumexperimenten een grotere plek innemen in het onderzoek van sociaal psychologen dan in het onderzoek van beoefenaars van sommige andere disciplines binnen de gedrags- en maatschappijwetenschappen.

Van oudsher zijn veel sociaal psychologen ook overtuigd van het nut van dieronderzoek om menselijk gedrag te begrijpen. De logica hierachter is vaak anders dan bij biomedisch onderzoek. In de biomedische wereld gebeuren dierproeven doorgaans als onderzoekers gelijkenissen veronderstel-

len tussen de fysiologie van mensen en die van dieren. Proeven die bij mensen om ethische of praktische redenen lastig zijn, gebeuren daarom soms bij dieren. In de gedragswetenschappen geldt die logica soms ook, maar gebeuren dierproeven ook als en juist omdat de verschillen tussen mensen en dieren groot geacht worden – in elk geval groter dan verschillen tussen mensen onderling. Als uit dierproeven blijkt dat bepaalde gedragsprincipes niet alleen bij mensen voorkomen, levert dat interessante informatie op over die gedragingen.

Stel dat een sociaal psycholoog bij een steekproef eerstejaarsstudenten psychologie vaststelt dat ze een moeilijke taak sneller leren als ze alleen zijn dan als er iemand anders bij is. Deze sociaal psycholoog wil weten of dit een algemeen geldige bevinding is ten aanzien van leerprocessen bij ‘de mens’ – en zo ja, wat ze precies betekent. Stel nu dat hij of zij het verschijnsel ook vaststelt bij kakkerlakken en bij parkieten. Iedereen zal het erover eens zijn dat eender welke kakkerlak en eender welke parkiet veel meer van eender welke mens verschilt dan dat mensen onderling van elkaar kunnen verschillen (sommigen voelen zich waarschijnlijk zelfs beledigd als ze voor het eerst horen dat ‘hun’ gedrag via onderzoek bij kakkerlakken of parkieten bestuurd wordt). Iedereen zal het er ook over eens zijn dat het leerproces van kakkerlakken niet beïnvloed wordt door een of andere menselijke cultuur of door de tijdgeest. De vaststelling dat zij net als studenten psychologie beter leren als ze alleen zijn dan in aanwezigheid van andere mensen, kan daarom betekenen dat er geen cultureel bepaalde gedachteprocessen nodig zijn opdat dit verschijnsel zou optreden, maar ook dat de sociaal psycholoog voor de verklaring ervan niet noodzakelijk moet denken aan concrete levensomstandigheden van studenten in een bepaalde geografische en sociale omgeving. Vanzelfsprekend is het nog altijd mogelijk dat het verschijnsel bij mensen bijkomende oorzaken heeft of mede afhangt van factoren die bij de onderzochte diersoorten geen rol spelen. Het is zelfs mogelijk dat het verschijnsel bij mensen en bij dieren alsnog op heel verschillende oorzaken teruggaat. Belangrijk is echter dat het observeren van hetzelfde verschijnsel bij mensen en bij dieren onderzoekers leert dat het op zijn minst de moeite loont om naar een gemeenschappelijk mechanisme te zoeken.

Ten slotte gaan sociaal psychologen ervan uit dat een enkel onderzoek, hoe spectaculair ook, vrij weinig kennis oplevert over gedrag. Een onderzoek krijgt vooral waarde door de rol die het speelt binnen de kennisopbouw of, anders gezegd, door zijn samenhang met een of meerdere theorieën en met andere onderzoeken. Wat die rol is, kan verschillen van onderzoek tot on-

derzoek. Een studie kan vooral een rol spelen bij de opbouw van een theorie of juist bij het toetsen ervan. Ze kan zijn uitgevoerd om een methodologische kritiek op ander onderzoek te weerleggen of te onderbouwen. Ze kan de aanzet gegeven hebben tot belangwekkend vervolgonderzoek, en daardoor de ontwikkeling van een nieuwe onderzoekslijn gestimuleerd hebben. Meer over de verschillende rollen van onderzoeken in de opbouw van sociaalpsychologische kennis is te vinden in het hoofdstuk over onderzoeksmethodes.

Om de waarde van de resultaten van onderzoek correct te beoordelen, is het ook nuttig te bekijken hoe ze zich verhouden tot die van ander onderzoek. Gaat het om bevindingen die één keer in specifieke omstandigheden zijn verkregen? Of heeft ander onderzoek met dezelfde of een gelijkaardige methode dezelfde resultaten opgeleverd? En als uit andere onderzoeken andere resultaten naar voren zijn gekomen, zijn er dan aanwijzingen hoe dat komt? Waren er verschillen in de manier waarop of de omstandigheden waarin de onderzoeken uitgevoerd zijn? Of is er reden om aan te nemen dat een of andere uitkomst mogelijk een toevalstreffer was? De laatste decennia zijn er trouwens krachtige statistische technieken ontwikkeld om de kwaliteit en de resultaten van studies over eenzelfde onderzoeksvraag te vergelijken, en om op grond van een gewogen combinatie van deze resultaten (gewogen in functie van onder meer de kwaliteit en de omvang van het onderzoek) de grote lijnen te distilleren.

Wie wil leren denken als een sociaal psycholoog stelt zich dus niet tevreden met het kunnen beschrijven en uitleggen, en zelfs niet met het kunnen bedenken en uitvoeren, van 'leuke experimenten'. Hij of zij tracht te begrijpen welke rol die onderzoeken spelen in de opbouw van kennis over sociaal gedrag. Hij of zij tracht ook zicht te krijgen op hoe een welbepaald resultaat zich verhoudt tot de resultaten van andere onderzoeken. Omdat dit boek als doel heeft lezers te leren denken als een sociaal psycholoog, hebben deze overwegingen implicaties voor de vragen die in dit boek aan bod komen, en de concrete onderzoeken die in de context ervan besproken worden. Deze implicaties komen aan bod in paragraaf twee van dit hoofdstuk.

De relatie tussen sociale psychologie en mensenkennis

In vergelijking met exacte wetenschappen kampen maatschappij- en gedragswetenschappen, waaronder ook de sociale psychologie, met een specifiek probleem. Ze bestuderen namelijk het gedrag van mensen en groepen van mensen, terwijl degenen aan wie de uitkomsten van het onderzoek wor-